

István Vörös

Piliscsaba (Magyarország)

A költői hang fordíthatóságáról. Fordulat Vladimír Holan Toszkánája körül

ABSTRACT

Translatability of the poet's voice. About Vladimír Holan's *Toskána*

I only get to know how good a poem is when I am in the process of translation. The biggest problem in the work of a translator of poetry is, how to translate the style of the poet, how to express his or her originality. Good example for this problem is the question of Vladimír Holan's translation into Hungarian. The Czech and the Hungarian concept of poetry is different, but a big poem has to be big in translation, too. Big poetry has slightly different character in these two languages, cultures. The long poem *Toskána* by Holan is an internal journey that is translated into an external journey. This way of poetical thinking is a little bit bizarre for the Hungarian tradition. But can we tell after Wittgenstein: What we can't translate, is forbidden to be translated? There are some elements that can be transferred from one language into another during translation but not through translation

A magyar fordítói hagyomány nem túl sokat mond a költői hang lefordításának mikéntjéről. Egy verset a tartalom és forma egyébként is nehezen szétválasztható kettősén túl még két dolog jellemez. A költői hang és a nagyságrend. Ez utóbbi kettőről nemigen beszélnek a szigorú fordítási elvárások.

De mi is voltaképpen e két utóbbi tulajdonság? A költői hang fogalma összekapcsol több verset, mégpedig lényegében a szerzőjük révén. Pontosabban a saját hang többnyire nem rögtön jellemzi ugyanannak a szerzőnek a verseit sem, hanem akkor szólal meg, amikor az már érett költő lett, megtalálta saját magát. Amit úgy is szokás kifejezni: megtalálta a hangját. Ezek szerint viszont vannak olyan versek, melyek nem szólnak semmiféle hangon, vagy legalábbis ez a hang nem felismerhető, illetve vannak olyan versek, amelyek nem a költő saját

hangján szólalnak meg. A fiatal József Attila nem egy szövege Ady hangján szól, az érett József Attila viszont Kosztolányi hangját viszi tovább, de az a tónus mégis felismerhetően az övé. A kései József Attila hangja pedig már a korai Pilinszky-versekben folytatódik, anélkül hogy Kosztolányit igazán ki lehetne érezni belőlük.

A hang kérdése tehát összefüggésben állna a nagysággal? Nyilván nem lehet nagy vers valami, ha nincs költőének önálló hangja. Ez logikusan hangzik, de nem egészen így van. Kosztolányinak nemcsak költői hangja volt, hanem a nagy versre is kidolgozott egy sajátos dikciót. Így aztán jelentős, de nem feltétlen nagy költők épp a *Hajnali részegség*, a *Szeptemberi áhitat* hangján kísérelhették meg, hogy nagy verset írjanak. Ilyen soron kívüli remekmű azt hiszem Márai Sándor *Halotti beszéde*, mely már címében is Kosztolányira utal, és Faludy György *Óda a magyar nyelvhez* c. opusza. Mindebből már kitetszik, hogy magyarról magyarra nyugodtan fordítható egy költői hang, de az továbbra is kérdés, hogy nyelvek között mit teszünk vele, avagy lehet-e egyáltalán tenni bármit?

Ugyanez a helyzet a nagy vers fordításának problémájával. Nagy verset nagy versnek kell fordítanunk. De mi biztosítja, hogy egy nagy vers a fordításban is nagy vers marad. A magyar fordítás kívánalmi ezt nem látszanak garantálni. Mert e kívánalmak a fordítót elsősorban arra kötelezik, hogy a lehető legnagyobb tartalmi és formai hűséget érje el. Az elvárások célja nyilván épp a minőség megőrzése. Ez a módszer biztos, hogy garancia is egyfajta minőségre, de kérdés, ennyi elegendő lehet-e? Hiszen maga a nagy vers fogalma sem azonos minden nyelvben. Az angol nagy versek szenttelensége nem egészen azonos a magyar, német, francia nagy versek érzelmi telítettségével, de a cseh nagy versek gyakori groteszk epikuma sem biztos hogy ugyanazt a hatást fogja kiváltani a magyar közegben. A felismerhető mássággal persze nincs mit tenni, meg kell tanulni. Az olvasónak. Az értelmezőknek. És egyszer talán a költőknek is. Akik persze fordítóként már egyébként is ismerik a másfajta nagyságot. Ezek szerint a versek is úgy képesek vándorolni a nyelvek között, mint a szavak. Ami az egyik nyelvben a centrumban van, az a másikban a periférián fog elhelyezkedni.

De térjünk vissza a költői hangra. A költői hang a költő nyelvben ottmaradt kézjegye, sőt egyenesen ujjlenyomata. Meg lehet-e egy házon a vakolatban ottmaradt kézjegyet őrizni, ha alapig lebontjuk, és aztán korszerűbb építőanyagból ugyanazt visszaépítjük? Mondjuk kő és habarcs helyett fémből, műanyagból, papírmáséból lesz a ház. Vagy a fordítást inkább olyan átépítésnek kell tekintenünk, amikor a homlokzat megmarad, csak mögötte bontják ki a házat és építenek helyére egy újat? Ez utóbbi esetben a látszat őriz valamit az eredetiből, az előbbiben a struktúra azonos, csak az anyag nem. Ha így, ha úgy, holmi malterban maradt kézjelnek, kilincsen felejtett ujjnyomnak semmi esélye sincs az átmenekülésre. Ha jó a hasonlatunk. De ha jó, akkor az is kitetszik, hogy egy módszer azért van. Az, amit Babits esztergomi villájának felújításakor követtek a híres autogram-fallal. Kihagyni az átfestésből, és a régi betűket újrarajzolni.

Na igen, ám ehhez rendelkezünk kell a költői hang karakterizálásnak néhány módjával. Ami nem pontosan azonos a költő költészetének általános jellemzésével. Bár nyilván onnan kell kiindulunk. Másfelől a nyelvhasználatából, vagyis egyfajta stilisztikai elemzésből. Ha pedig ezt megtesszük, és aztán ugyanezt megpróbáljuk a fordításban is követni, akkor viszonylag közel járunk a célhoz.

De csak viszonylag. Most egy konkrét példán, Vladimír Holan egy hosszú, epikus szabadversén¹ szeretném szemléltetni, hogy mind a vers nagysága, mind a költő hangja mennyire idegen marad a magyar versértési térben, és a hogy a fordítás épp ennek az idegenségnek a domesztikálásával kell foglalkozzon. Nem a megértés tehát a legelő, hanem a megszelídítés. A szöveg szerete.

Cseh verset csak olyankor értek meg igazán, amikor már fordítom. Akkor azonban annyira intenzíven, mint az anyanyelvemen csak ritkán. Már benne vagyok a struktúrájában, nemcsak a félreértéseimmel és a megvilágosodásaimmal, hanem a szándékos, hűségre törekvő átalakításaimmal is. A versfordítás olyan intenzív olvasás, hogy az csakugyan egyenértékű a versírással. A fenti kifejezés, a *hűségre törekvő szándékos átalakítás* fogalma fából vaskarikának tűnhet, pedig csak a fordítói munka tapasztalatainak eredménye. A fordító úgy kell tegyen, mintha annyira megtetszett volna neki Prága, hogy otthon fogna hozzá valahová a Duna partjára egy ugyanolyant építeni. Hová tegye az Óvárosi teret, hová a Hradzsint, a hidakat, a Lőportornyot, hol lesz Smíchov és hol Zbraslav, át kell rendeznie a részeket, hogy először is város legyen belőlük.

Az idegen verseket csak fordítás közben értem meg, azaz akkor vagyok képes fölismerni, milyen súlyú, erejű versről van szó. De akkor már késő. Persze lehet-e késő bármit is megérteni? A versek értése nem nyelvi típusú értés², a nyelvi értés segíti, de vers esetében hátráltathatja is. A csehek állítólag érhetetlennek tartják Vladimír Holan verseit. Olvasnák csak egy fordító szemével, nem értenék önmagukat. Holan esetében két dolog is könnyítheti a fordító munkáját. Egyfelől néha olyan nüanszok is szerepelnek a nyelvel való munkájában, melyek távolról egyszerűen elenyésznek. Az ilyen csapdák keresésében sosem lankadhat a fordító. A másik dolog viszont az, hogy ezek a finomságok mindig a robusztus kompozíció tervéhez tartoznak, így tehát mindig elárulják magukat, a részt az egész fölnagyítja, nincs rokokó báj, nincs egyszerű, csengő forma Holannál, bármilyen gyakran alkalmaz is erre emlékeztető eszközöket.

1] Hosszú, epikus szabadvers, kevés ilyenekkel akad dolgunk a magyar költészetben. Talán csak egyedül Kassák: *A ló meghal, a madarak kirepülnek* c. művét lehetne így jellemezni. De e jellemzésen túl szinte minden egyéb jellemzési kísérlet radikálisan másnak mutatná a két művet. Láthatjuk, az azonos hasonlító a legkevésbé az azonosra a cseh és a magyar költészetben. A fordítónak nem maradnak fogódzói.

2] „A költészet szabadságunkat váltja valóra.” Přemysl Blažiček: *Sebeuvědoměbí poezie. Nad básněmi V. Holana*. Edice Ursus, Pardubice, 1991: 135.

Holannak nem véletlenül kedvenc zeneszerzője Mozart. A rokokó fátyol mögött döbbenetes magashegységek tárulnak föl. Mintha az egész Alpokat becsomagolta volna Christo, a bolgár származású csomagolóművész. Persze Mozartnál gazdagon fecseg a felszín, a csomagolás; és a mély döbönt zeneiséggel hallgat mögötte. Akik nem szeretnek a hallhatónál lassabb ritmusokra figyelni, azok számára ez a szépség, nagyság, egyiptomiság elillan, és zenéjét szépnek, de kicsit bárgúnak is tartják. Ez persze kicsithallás, de lelkük rajta.

Mozart egyiptomisága, robusztussága csak lappang, nála németül énekelnek Oziriszről, felvilágosodott eszméket visszhangozva. Holan hatalmas tömbökkel dolgozik még rövid verseiben is, durván megmunkált kövekkel, melyek összehatásuk monumentalitásával ejtenek ámulatba. Azért meglepő talán, ha a durva köveken szépen cizellált mini domborműveket veszünk észre. Nem muszáj velük törődni, de azt hinni, hogy a tudomásulvételük nélkül is érthetjük Holant, leegyszerűsítés. Vagy optimizmus? Éppen azért, mert tudjuk hogy legfontosabb versei többnyire szabadversek, nem zárkozhatunk el azoktól a szépségektől sem, melyeket a titokzatos cseh verselés segítségével rejtett el.

Az imént egyiptomiságot emlegettünk, de vajon joggal-e? Holan lírájában van valami ősköltészeti erő, valami az agyagtáblákra, vagy az egyiptomi óriásépületekre emlékeztető. Holan Toszkánája versben felépített piramis. Ha tehát arra kérdésre kell válaszolnunk, hogy hol van Holan Toszkánája, azt kell, mondjuk, Egyiptomban. Ez a vers képzeletbeli utazás reálisan is létező helyekre. Csak így lenne szabad utaznunk, mondhatnánk Holannal, aki a műve írása közben már a legmélyebb agorafóbiába zuhanva hónapszámra nem lépett ki Kampán lévő földszinti, félig-meddig föld alatti szobájából. Holan Egyiptomja viszont Prágában van, mint az sejthető. Holan Egyiptomja Prága. És a várva várt találkozás a titokzatos Gordanával nem Toszkánában, de még csak nem is Itália más területein történik, hanem hazafelé Salzburgban. Mozartvárosban, ahogy Holan elkereszteli. Látható, épp úgy bánik a kulturális valósággal, mint ahogy egy fordító kénytelen.

De vajon nem a legfontosabb követelmény-e a költészetben, hogy a tárgyi valóságnak megfelelően alakítsuk a formákat, s belső érzelmeinket kiemelve adjunk képet a külvilág dolgairól?” – kérdezi a régi kínai gondolkodó. (Jung1984: 127)

Tehát a megformálásra a mű tárgyának kell kihatnia, a tárgyat viszont az érzelmek kivételéseként írhatjuk le. Másképp szólva a versben megjelenő valóságot deformálja, magához formálja, vagy épp önmagából teremti a belső világ. Ezt fölfoghatjuk belső dialógusként is³, mely a szöveg objektivitása révén válik

3| „Tulajdonképpen minden vers dialógus.” – írja mintegy mellékesen a Vladimír Holan olvasásához segítségül szolgáló írásában Jiří Brabec (Jiří Opelik (red.: *Jak číst poezii*. Československý spisovatel, Praha, 1963: 181) Ez a mondat Holan költészetét nagyon pontosan jellemzi.

úgy-ahogy külsővé. Hogy úgy-ahogy-t mondtam, az nem művészi fogyatékoságra utal. Hanem arra a vers szöveve, a lét látható szintje és az én integritása alatt folyó erőteljes lírai harcra, ami szokatlaná, egyedivé, fölkkavaróvá és költészetben is túlmutató jelentőségűvé teszi Holan verseit. Azt is mondhatnánk, hogy mint fordító jó lelkiismerettel csak vele foglalkozhatunk, ha a cseh költészet fordításába fogtunk egyszer. A cseh költészet mestervizsgálója ő. Aki Holant tud fordítani, az már bármit tud fordítani csehből. Bármit tud, pusztán technika kérdése. De a fordítás ezek szerint valami mélyebbről is szól, ami nem érhető el pusztán technikával. Bár néha meg úgy tűnik, hogy ez a technika által nem elérhető, nem is elérendő. Wittgensteini módon értelmezendő ez, miszerint, amit nem lehet lefordítani, azt nem is kell lefordítani. Igen, alighanem igen, de ez kiegészül azzal, amiről Csordás Gábor beszél Lipcsei beszédében.⁴ Van a versnek egy olyan rétege, ami fordítás nélkül kerül át az új szövegbe.

Nemrég ünnepeltük Vladimír Holan születésének századik évfordulóját. Egész pontosan a magyarok József Attilát ünnepelték abban az évben, a csehek Holant, de akaratlanul is, a másik nagy költőjét is ünnepelték, ünnepeltük, mert van valami, ami azonos, ha nagy költőt olvasunk. Nem pusztán a költői nagyság, ez pontatlan fogalmazás, hanem az emberi nagyságnak költői eszközökkel való megvalósulása, tárgyiasulása.

Ebből a személy fölötti távlatból már a centenáriumnak sincs időhöz kötött jelentősége? Lehet, Holanra ugyanaz áll, mint Jára Cimrmanra⁵. Létük nem időben helyezkedik el. Lehetséges, hogy valamiben hasonló lenne a cseh kultúra egyik legnagyobb kitalált nagysága, aki a világot groteszk fénytörésben mutatja, és a cseh kultúra egyik legnagyobb költője, aki a világot sötét fénytörésben mutatja? A sötét fénytörés persze oximoron, de minden oximoron hordoz magában némi groteszk elemet is. Lehet, hogy Holan részben szintén kitalált figura, akinek rugalmasan áttehető a születésnapja bármikorra? Könnyen lehet, de akkor saját magát találta ki. Igen, épp ezt teszi költészetében, és ezért beszélhetünk költészetének alapvetően dialogikus természetéről. Nála persze minden dialógus önmagával folytatott párbeszéd. Nem tudna eljutni önmagához, ha nem távolítaná el ennek az önmagának egy részét egy másik személy álcája mögé. Ez a másik személy nem a megszokott értelemben vett alakmás, hanem úgy jön létre, ahogy a platóni gömbembert félbevágták: vagyis saját magának a női fele. Legerotikusabb versmotívumai is csak az önmagához való közeledésről szólnak. Talán nem is helyes az erotika szót használni. A nemek egyesülése hol képi metaforarendszerben, hol egész pornografikus nyíltsággal jelenik meg, de nincs ebben a viszonyban semmi

4| In: Beke Márton – Mészáros Andor – Vörös István (szerk.): *Művészet-e a fordítás? Útkeresés a kultúrák között*. PPKE BTK – Szent Adalbert Közép-Európa Kutatócsoport, Esztergom – Piliscsaba, 2008: 58.

5| „Idén már megint száz éve, hogy Jára Cimrman megszületett.” Cimrman/Svėrák: *Akt*. Paseka, Praha, 1992: 10.

gyengédség, semmi erotika. A szexualitás nála brutális és tárgyyszerű, de tárgyszerűségében gyakran csak félig kimondott. Ilyen vers a jellemző című:

DIALÓGUS

Ma, mikor a barlangnál álltunk,
melynek izmos sötétjébe beömlött a patak,
megkérdezted az eltűnőbe bámulva:
„Mit jelent a férfiagnak az áramlás?”

– Az áramlás? Mintha egy szfinx gerincelejét enném,
ő valaha öröksötét jóslatot mormolt nekünk:
Ami nem egyedül az ágyékával gondol ránk,
nem lesz nő lélekben soha.
(Holan 1963: 77)

A barlang izmos szája, és a beáramló patak, továbbá az első beszélő nőneműsége, a második férfi mivolta azt a gyanút keltheti, hogy itt egy férfi–nő párbeszédet olvasunk. Igaz, de szerintem több van benne. Vagy ha tetszik kevesebb. Ez a párbeszéd képekről szól, képekben történik, és ezekben a képekben a dolgok állandó közösülése jelenik meg. Ám a folyamat kétirányú, ami azonos különbözni kezd. Ami különböző közösül. Az önmagunkkal való reménytelen azonosság dialógusa ez. Az áramlás, a változás, magunk megmutatásának állandó kényszere a kérdés. De ez az áramlás, ez a világba való kivonulás, pontosabban önmagunkból való kivonulás és a világba való agresszív behatolás épp olyan visszataszító az egyik beszélő számára, mint egy szfinx nyúltagyát enni. Vagyis hát lehetetlen, mert a szfinx nincs. Nemlétező lény, a férfilét pedig pont olyan, mint egy nemlétező lény talán sosem létezett részét enni, talán a legbelső, ami csak hozzáférhető a hozzáférhetetlenben. A világban való lét önfelfalás.⁶

Vladimír Holan költészete formában, költői megoldásokban nagyon sokszínű. Jószerivel mégis monotematikus. Ugyanarról szólnak hosszú elbeszélő költeményei, az általa cselekménynek nevezett művek, és néhány soros gnómái. Lét-Isten-én-nemlélet-nemén ötszögében pattannak nagyfeszültségű képei, mint egy kóbor szikra, ami az elektromos kerítésből bepotyogott a börtönudvarra.

Holan szerelmes versei és politikai versei is többé-kevésbé lételméleti versek. A *Toszkána*, ha tetszik, egy romantikus elemekben bővelkedő szecessziós történet. Tettenérhető rajta Maurice Maeterlinck hatása. Ami nem véletlen, hiszen a költő

6| Ezt Holan legközelebbi magyar rokona, Weöres Sándor a következőképp ábrázolja:
AUTOPHAGIA

Elrágta gyökerem a gyötrelem
s már érzéketlen húzódtam felette.
Ekkor belécsavarodott belembe.
Hasamat felhasítám hirtelen,

In: WS: *Egybegyűjtött írások*. Magvető, Budapest, 1981: II/316.

az *Alladine és Palomides* E. F. Burian által rendezett előadásához a 30-as évek végén kísérőszöveget írt, ez a *Kórus* (Chór) c. munka, mely később a *Trilao*g kötetben látott napvilágot. A kísérőszöveg több száz sort tesz ki, és lírai, illusztrációs szándékú darabjai egységes oratórium-szerű kompozícióvá állnak össze, melynek megértéséhez nem feltétlenül szükséges a Maeterlinck szöveg ismerete. Bár tagadhatatlan, hogy azon a cselekményen tekeredik fölfelé, mint lián a bükkfa oldalán. Ez a mű előbb keletkezett, mint a *Történetek* bármelyike, az előképüknek nevezhető. És talán segített abban, hogy Holan utat találjon epikai hajlandóságának⁷.

A nagy különbség a nulladik epikai költemény és az utolsó között, hogy a szerelmi történet veszít történelmi tragikusságából, de föltöltődik egzisztenciális tragikummal. Nem szerelemről van szó, hanem valaki olyasvalakivel való találkozásról, akivel szeretnénk is, meg félünk is találkozni. A *Toszkána* elején név szerint is megemlítették a vágyott nő: Gordana. Ha ezen a néven elvégezzük a cseh nyelvtörténetből ismerős g-h hangváltást, az r-l likvidákat azonosnak tekintjük, és elhagyjuk a nőnemet, akkor csak egy betű különbség adódik a Holan névvel. Alighanem a saját nevét sifírozta és nőneműsítette a költő.⁸ De nemcsak nőneműsítette, hanem a szöveg végén, engedve a cseh nyelv kínálta lehetőségeknek, a halállal is egyenlővé tette, a csehben a halál nőnemű, akárcsak a férfi költői én legfontosabb ellenpólusa. Ha találkoznak, minden mástól el kell búcsúzni.⁹ Sejtethető, hogy ez a szecessziós történet: valakit egy nő újabb és újabb találkákra hív fél Itálián keresztül, és csak hazafelé, mintegy véletlenül futnak össze, igazából egy sokkal keményebb másikat rejt magába. Ami az önmagával való találkozás története. De a másik önmaga nem a hasonmása, hanem az ellentéte, a negatív lenyomata. Nem férfi, hanem nő, nem él, hanem a halál. Így változik a szerelmi történet egy képzeletbeli öngyilkosság vagy az az elől való menekülés krónikájává.¹⁰ De még ennél is többről van szó. Holan művére is érvényesek Vlagyimir Szolovjov (1988: I/ 125) Dosztojevszkijről mondott szavai: „Az igazi, fentről született ember a lemondás erkölcsi hőstettével Isten élő erejét vezeti be a természet elhalt testébe, s az egész világ Isten egyetemes országává alakul át”.

7] „Holan *Történetei* költészetének meghatározó nyomonlátást teljesít ki, az epikuságra való hajlandóságot. (...) ez nála abba az általános törekvésbe illeszkedik, hogy a törvényszerűségek föltárásával eljusson a jelentések rejtett síkjára.” Jiří Holý: *Óda na radost?* In: *Možnosti interpretace*. Periplum, Olomouc, 2002: 253.

8] Weöres Sándor is teremtett női alakmást, a 19. sz. eleji kitalált költőnő, Psyché személyében, aki hasonló találkozásokat ért meg kora nagyjaival, mint Jára Cimrman.

9] „Püjdemel!” řekla. / – Chtěl bych se ještě rozloučit, řekl. – Ez a magyar fordításban nem jelenhet meg ilyen explicit, grammatikai módon: „ – Gyerünk! – mondta rögtön. / – Még szeretnék egy kicsit búcsúzkodni, mondta.”

10] És az egész a fordító szemszögéből a fordítás metaforájává. Keresünk valakit, aki azonos. Valakit vagy valamit. Megtaláljuk, de megsemmisít minket, a mást. A másikat. A fordítás önfelszámolás. Persze nem öngyilkosság, hanem annak ellentéte. Bővülés, de még csak nem is én-gyilkosság, hanem én-bővítés, mi-vé válás. Sőt, ti-vé. ők-ké.

Mert Szolovjov az öngyilkosságnál radikálisabb tettek látja a világgal, Isten-nel való egyesülést. E felé tart Holan is. Önmagával való találkozása radikális ütközés a *Toszkánában*. A szikra akkora, mint mikor anyag és antianyag találkozik. De ez a szikra poétikai természetű. Sűrítő erejű: „Holan mintha valóban megszállottja lett volna annak a kényszernek, hogy minden ellentétet egyetlen pontba tudjon irányítani” (Rychterová 1991: 82).

Íme, Holan *Toszkánája*, melyet bevezetőnkben egyiptomi méretűnek írtunk le, nem nagyobb egy pontnál. De a pont a gömb modellje. A legkisebb gömb. És ez a gömb forog¹¹, mint tengelyén a földgömb, és világtájak vannak rárajzolva. Az önmegismerés és az istenlátás világtájai.

Literaturverzeichnis

- Beke, Márton/ Mészáros, Andor/ Vörös, István (Hg.) (2008). *Művészet-e a fordítás? Útkeresés a kultúrák között*. Esztergom – Piliscsaba.
- Blažiček, Přemysl (1991). *Sebeuvědoměbí poezie. Nad básněmi V. Holana*. Pardubice.
- Cimrman, Jára/ Svěrák, Zdeněk (1992). *Akt*. Praha.
- Holan, Vladimír (1963). *Bez názvu*. Ostrava.
- Holý, Jiří (2002). „Óda na radost?” In: *Možnosti interpretace*. Olomouc. 248-261.
- Jung, Csung (1984). „A versek osztályozása”. In: Tókei, F. (Hg.) *A szépség szíve. Régi kínai esztétikák*. Budapest. 123-142.
- Opelík, Jiří (Hg.) (1963). *Jak číst poezii*. Praha.
- Rychterová, Sylvie (1991). „Kontury ticha: Oximóron v modrení české poezii”. In: *Slova a ticho*. Praha. 79-93.
- Szolovjov, Vladimir (1988). „Három emlékbeszéd Dosztojevszkijről”. In: Török, E. (Hg.) *Az orosz vallásbölcselet virágkora*. Budapest. 121-135.
- Weöres, Sándor (1981). *Egybegyűjtött írások*. Budapest.

11| Ez a forgás segíti a fordítót a fordításban, ami elsősorban nem egyik nyelvről a másikra való fordítás, hanem egyik kultúrának a másikba való átforgatása. Minderről maga a magyar nyelv tanúskodik. Ha magát a nyelvet kezdjük olvasni. És ha magát a nyelvet kezdjük olvasni, akkor betekinhetünk olvasmányunk mögöttes terébe is.